

Михайло Мінаков

Тематика історико-філософських досліджень і самоідентифікація сучасної філософської думки в Україні

Українська академічна філософія наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть перебуває в пошуку власної ідентичності. Цей академічний пошук має знайти відповідь на таке питання: яка філософська культура становить умову можливості філософування в сучасній Україні? Головна контрверза у проблематизації власної культурної належності виникає у напруженні між альтернативними спрямуваннями загального культурного процесу, який відбувається в нашій країні. Зрозуміти сучасний культурний процес важко через те, що, по-перше, той, хто аналізує цей процес, безпосередньо перебуває в ньому, і навіть є – як той, хто питає про його суть – одним із агентів його діяльності. А, по-друге, тому, що саме запитування, сам пошук відповіді становлять мало не головний зміст цього процесу. Парадокс, але, питаючи про укоріненість у традицію, ми визначаємо теперішнє і найближче майбутнє своїх спільнот і суспільства загалом. Питання про ідентичність академічної філософії великою мірою пов'язане із загальним культурним процесом в Україні – з його регіональними, соціальними, етнокультурними та професійними особливостями.

На поверхні питання про власну культурну ідентичність української академічної філософської спільноти виглядає як вибір між російською та європейською (західною) традиціями. Ця модель, нав'язана і розпропагандована українськими політиками і ЗМІ, мала б посісти панівне становище і у спробах

самовизначення наших академічних філософів, якби не концепт т. зв. «української філософії», який корінням входить у націонал-романтичну думку першої половини ХХ століття. Уявлення про існування окремої української філософської традиції у 90-ті роки ХХ ст. переживало відродження і набуло нового розвитку. У першій половині ХХ ст. «українською філософією» називали будь-яку зафіксовану в текстах спробу теоретичної рефлексії (передусім політичної та релігійної) на території, що сьогодні відповідає землям Західної та Північної України. Відлік історії української філософії починали дещо невпевнено з Київської Русі, продовжували Києво-Могилянською академією і завершували вивченням думки окремих філософів з числа професорів Київської духовної академії – українців за етнічним походженням. Вивчення філософського процесу тут відбувалося, переважно, з урахуванням тих контекстів, у яких цей «духовний процес» відбувався. Завдання цих студій було пов'язане з визначенням «українського духу», який давався взнаки у цьому процесі. Модель української філософії кінця ХХ ст. радикалізує зазначену схему, вивчаючи поступ філософії на землях сучасної України поза увагою до контексту, в якому вона відбувалася. Суспільно-політична прагматика студій з української філософії посідає чільне місце, залишаючи на маргінесі «наукову» складову. Так, доробок Григорія Сковороди вивчають переважно «в європейському контексті», порівнюють із західноєвропейською містикою. Культурний «малоросійський», «загальноросійський» чи «новоросійський» контекст випущено з поля зору дослідників, і їх навіть дивує, якщо представники британсько-американської чи російської історико-філософської традиції питають їх про таке. Загалом, процес культурної самоідентифікації академічної філософії в Україні перебуває під значним впливом моделі, що сфокусована на суспільно-політичній прагматичі, перетворюючи пошуки сучасної пострадянської української філософії на перегляд уже не двох, а трьох альтернатив. Три можливих відповіді про традиційну вкоріненість створюють цікаву ситуацію, де поліваріативність відповідей може привести до пожвавлення і збагачення філософського процесу в Україні.

Зазначені міркування обговорювалися не раз на зібраннях, конференціях та симпозіумах українських філософів та істориків філософії. Однак фактичного матеріалу, на якому б можна було заснувати свої висновки, українські історики філософії не мали. Для того, щоб заповнити цю нішу і дати відповідь на

питання «quo vadit» українська академічна філософія, було проведено дослідження, засноване на перегляді тематики історико-філософських та філософських досліджень, які чітко визначали свою належність до тієї чи іншої філософської традиції. Дослідження мало відповісти на питання, з якою філософською традицією ідентифікує себе сучасна українська академічна філософія в пострадянський період. Дослідження засновувалося на тій гіпотезі, що теми історико-філософських досліджень є показовими маркерами для визначення основних напрямів самоосмислення та самоототожнення філософського процесу в певній академічній культурі. До того ж, цю гіпотезу було поточнено тим припущенням, що теми саме історико-філософських *дисертаційних* досліджень можуть репрезентувати основні напрями самоідентифікування філософського процесу в умовах українських академічних реалій.

Зазначену гіпотезу було сформульовано після того, як було розглянуто три можливих способи проведення дослідження тенденцій у визначенні альтернатив самоототожнення української пострадянської філософії. Перший спосіб полягав у вивченні основних напрямів і тем історико-філософської літератури за значний період, який дав би змогу робити певні узагальнення. Такий період було визначено як десятиріччя між 1996 роком і 2006 роком. 1996 рік було взято за відлік, оскільки за п'ять попередніх років академічна система України втратила радянську наукову інерцію, встигла пережити кризу і реструктуризуватися у чинні й досьгодні інституційні рамки. Другий можливий спосіб полягав в огляді основних тем філософських та історико-філософських конференцій за 1996–2006 рр. Третій – в огляді основних тем філософських та історико-філософських дисертаційних досліджень за 1996–2006 роки.

Кожен із наведених способів в ідеальних умовах міг бути корисним для отримання вірогідних даних щодо напрямів самоідентифікування філософського процесу в Україні кінця ХХ – поч. ХХІ століть. Перший спосіб в ідеальних умовах дав би найвірогідніші підстави для судження про якісні та кількісні складники досліджуваних процесів. Однак у соціально-економічних умовах, характерних для сучасної України, таке дослідження репрезентувало б ангажованість лише тих українських академічних філософів та істориків філософії, які мають змогу публікувати дані своїх досліджень. Оскільки інституційна спроможність видавати дослідження українського академічного сектору

неповна, а часто – ексклюзивна, то й результат дослідження стосувався б лише культурної ангажованості найзаможнішого та найвпливовішого прошарку академічних працівників, так званого «наукового істеблшменту». До того ж діючі академічні практики не передбачають збирання та опрацювання інформації, що стосується філософських досліджень, які відбуваються в Україні. Хоча ми, на відміну від більшості народів світу, утримуємо дві Національних бібліотеки, однак жодна із цих установ не має більш-менш повних каталогів видань історико-філософської літератури за зазначений період. Ті самі наукові практики не передбачають і системної роботи фахових журналів, які вели б систематичний огляд нововиданої філософської літератури. В Україні немає бази даних видань, на якій могла б існувати система розрахунку індексу цитування української історико-філософської літератури в межах країни. З огляду на зазначені інституційні недоліки пострадянської української академічної ситуації, перший спосіб ведення дослідження було відкинуто.

Огляд основних тем філософських та історико-філософських конференцій за 1996–2006 рр. був би більш інклюзивним порівняно з попереднім способом. Такий огляд міг би найповніше репрезентувати вираження культурної самоідентичності українських філософів та істориків філософії. Однак і цей спосіб має кілька нездоланих перешкод, породжених сучасним станом українського академічного сектору. По-перше, відсутня інституціолізована комунікація між основними дослідницькими центрами української академічної філософії. Офіційні академічні установи (Інститут філософії, філософські кафедри і факультети) не мають усталеного зв'язку із дослідницькими товариствами (Кантівське товариство в Україні, Товариство дослідників російської філософії, Українське феноменологічне товариство тощо) і групами. Зв'язок офіційних та неофіційних академічних центрів з міжнародною академічною спільнотою є надзвичайно обмеженим, відбувається спорадично. За таких умов майже неможливо скласти цілісну картину того, що відбувається в географічно та спільотно віддалених дослідницьких центрах. По-друге, бібліотеки та наявні академічні інформаційні центри не мають достатньої кількості матеріалів філософських конференцій, які дали змогу говорити про академічні події в Україні за період 1996–2006. По-третє, фахові філософські часописи лише спорадично подають інформацію про академічні події в країні. За таких умов другий спосіб ведення дослідження не має достатньої джерельної бази. Третій спосіб – огляд

основних тем філософських та історико-філософських дисертаційних досліджень – також має свої недоліки і переваги. До недоліків вивчення тем дисертаційних досліджень з історії філософії чи інших філософських дисциплін із зазначенням авторської ангажованості до тієї чи іншої філософської традиції слід віднести те, що досить часто теми досліджень не повністю виражають інтереси дослідників. За нашою академічною традицією, тема кандидатської дисертації визначається дисертантом і науковим керівником, а також проходить ряд затверджень на рівні кафедр і вчених рад, де зазнає певного уточнення. Теми докторських дисертацій зазнають менше впливу з боку наукових консультантів, однак інституційне коригування тем дослідження залишається високим. Фактично тема дисертаційного дослідження є компромісом між кількома гравцями академічного сектору. Парадоксально, але цей недолік третього способу вивчення альтернатив самоідентичності української академічної філософії виявляється мало не вирішальним фактором його переваги: наявність «інституційного фільтру», який визначає теми дисертаційних досліджень, забезпечує своєрідну об'єктивність цього показника, оскільки стосується не тільки індивідуальних преференцій дослідників, а й інтересів академічної спільноти загалом, виражених у приписах, вимогах і процедурах формування тем, проведення досліджень та інформування про їх результати. Саме завдяки цим процедурам існують повні зібрання дисертацій та авторефератів, які правлять за джерельну базу дослідження основних напрямів самоідентифікування філософського процесу в умовах українських академічних реалій.

Враховуючи зазначені міркування, я зупинився на третьому способі провадження дослідження, тобто на огляді основних тем філософських та історико-філософських дисертаційних досліджень за 1996–2006 рр. На підґрунті такого огляду можна отримати дані, що свідчили б про наявні альтернативи самоідентифікації українських філософів пострадянського періоду і тенденції щодо зміни ставлення до цих альтернатив в останнє десятиріччя.

Проведене дослідження було засноване на вивченні 256 авторефератів дисертацій, надісланих до відповідного зібрання Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського в період між 1996 та 2006 р. Дослідження враховують кандидатські та докторські дисертаційні дослідження за спеціальністю «історія філософії» та іншими філософськими спеціальностями у разі очевидної ангажованості дослідника в певній філософській традиції.

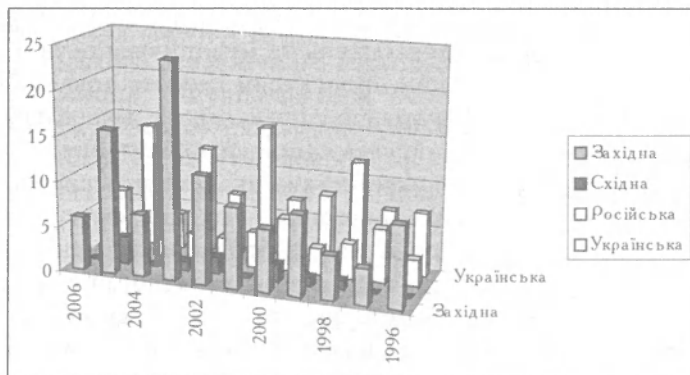
Формулювання теми дисертаційних досліджень було зібране і класифіковане за:

- ототожненням з певною філософською традицією, зокрема з філософією Сходу, Заходу, російською чи українською;
- регіоном, де було виконано дослідження, зокрема з поділом на Південь, Схід, Захід та Київ/Центр/Північ¹.

Відповідно до цих класифікацій було складено графіки, що репрезентують загальні та регіональні преференції дослідників і дослідницьких установ.

Таблиця і графік 1 репрезентують загальну картину кількості дисертаційних досліджень, виконаних за темами з західної, східної, російської та української філософії за період з 1996 до 2006 рр.

	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Західна	6	16	7	24	12	9	7	9	5	4	9
Східна	0	3	0	1	2	0	2	1	1	0	0
Російська	3	2	2	3	3	4	6	3	4	6	3
Українська	6	14	4	12	7	15	7	8	12	7	7

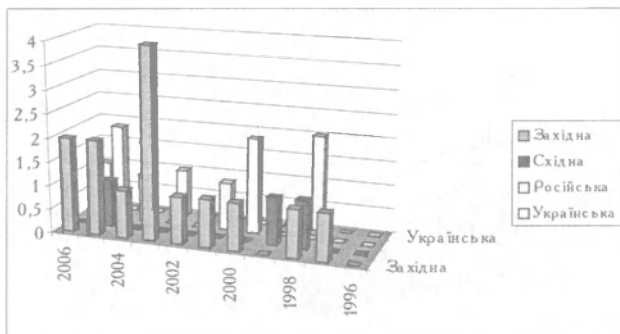

Таблиця і графік 1

Таблиця і графік 2 репрезентують дослідницькі преференції на Сході України за визначений період.

¹ Схід: Харківська, Донецька, Луганська, Запорізька області. Південь: АРК, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська області. Захід: Закарпатська, Волинська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька області. Київ, Центральний та Північний регіон: м. Київ, Київська, Житомирська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області.

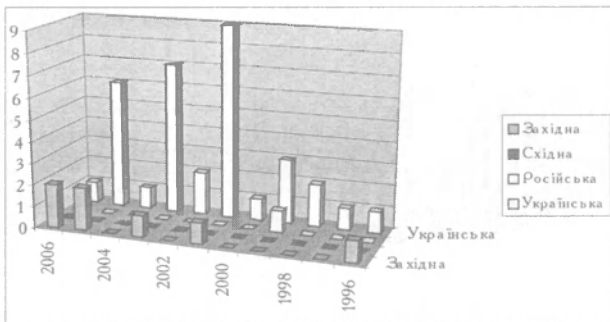
	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Західна	2	2	1	4	1	1	1	0	1	1	0
Східна	0	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0
Російська	1	2	1	0	0	1	2	0	0	0	0
Українська	1	0	0	1	0	0	0	0	2	0	0

Таблиця і графік 2

Таблиця і графік 3 репрезентують дослідницькі преференції на Заході України.

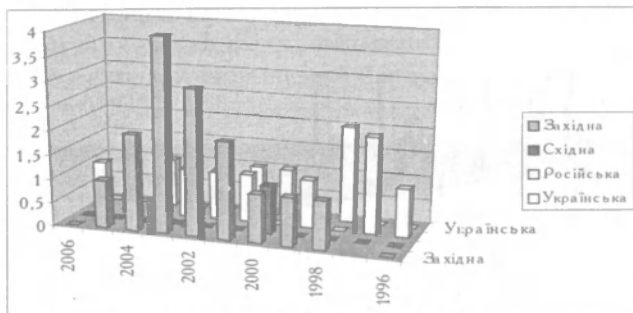
	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Західна	2	2	0	1	0	1	0	0	0	0	1
Східна	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Російська	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Українська	1	6	1	7	2	9	1	3	2	1	1

Таблиця і графік 3

Таблиця і графік 4 позначають тематичні преференції на Півдні України.

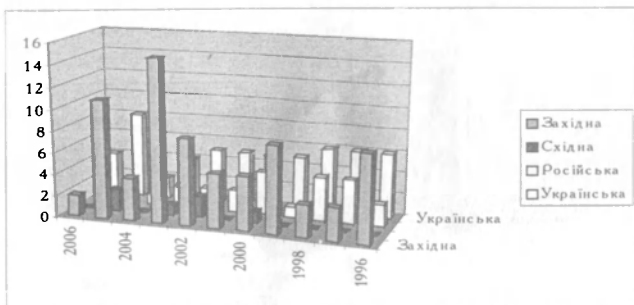
	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Західна	0	1	2	4	3	2	1	1	1		0
Східна	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Російська	1	0	0	1	1	1	0	1	0	2	1
Українська	0	0	1	0	0	1	1	0	2	0	0

Таблиця і графік 4

Таблиця і графік 5 змальовують зацікавлення дослідників Києва та Північного регіону України.

	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Західна	2	11	4	15	8	5	5	8	3	3	8
Східна	0	2	0	1	2	0	1	0	0	0	0
Російська	1	0	1	2	2	2	4	1	4	4	2
Українська	4	8	2	4	5	5	5	5	6	6	6

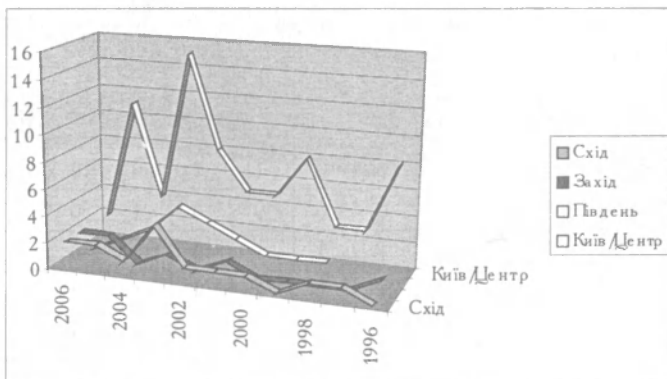

Таблиця і графік 5

Наступний ряд таблиць і графіків описує зацікавлення дослідників за тематичним ареалом.

Таблиця і графік 6 репрезентують стан зацікавленості до досліджень західної філософії ².

	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Схід	2	2	1	4	1	1	1	0	1	1	0
Захід	2	2	0	1	0	1	0	0	0	0	1
Південь	0	1	2	4	3	2	1	1	1		0
Київ/Центр	2	11	4	15	8	5	5	8	3	3	8
Разом	6	16	7	24	12	9	7	9	5	4	9

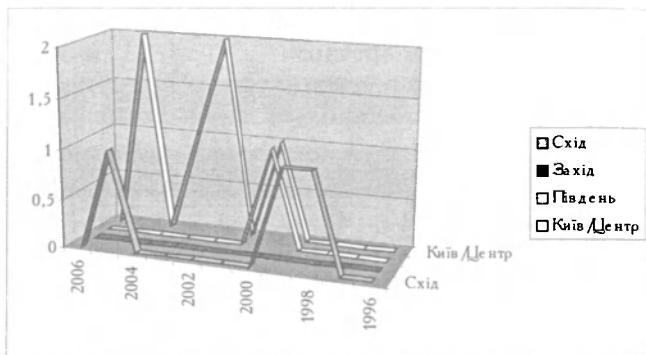
Таблиця і графік 6

Таблиця і графік 7 репрезентують стан зацікавленості до досліджень філософії Сходу ³.

	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Схід	0	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0
Захід	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Південь	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Київ/Центр	0	2	0	1	2	0	1	0	0	0	0
Разом	0	3	0	1	2	0	2	1	1	0	0

² Західна філософія включає цілий агломерат досліджень історії філософії Античності, західноєвропейського Середньовіччя, Нового часу, а також французької, німецької та англо-американської філософської традиції.

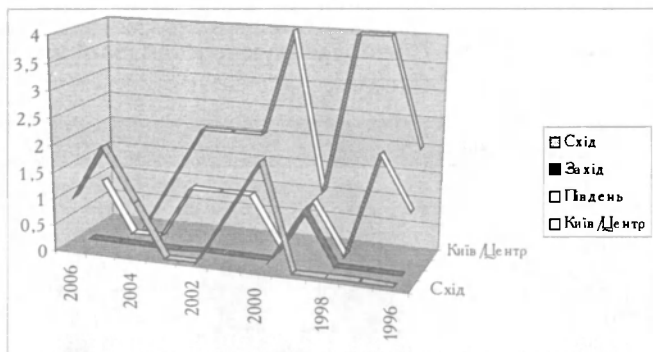
³ Філософія Сходу включає в себе всі філософські традиції азійських народів.

Таблиця і графік 7

Таблиця і графік 8 репрезентують стан зацікавленості до досліджень російської філософії.

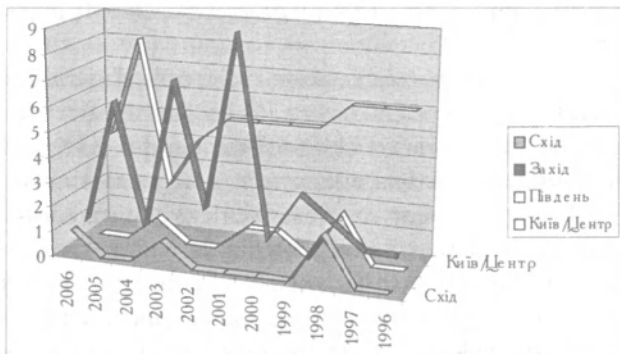
	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Схід	1	2	1	0	0	1	2	0	0	0	0
Захід	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Південь	1	0	0	1	1	1	0	1	0	2	1
Київ/Центр	1	0	1	2	2	2	4	1	4	4	2
Разом	3	2	2	3	3	4	6	3	4	6	3

Таблиця і графік 8

Таблиця і графік 9 репрезентують стан зацікавленості до досліджень української філософії.

	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
Схід	1	0	0	1	0	0	0	0	2	0	0
Захід	1	6	1	7	2	9	1	3	2	1	1
Південь	0	0	1	0	0	1	1	0	2	0	0
Київ/Центр	4	8	2	4	5	5	5	5	6	6	6
Разом	6	14	4	12	7	15	7	8	12	7	7

Таблиця і графік 9

Дані, які репрезентовано в наведених таблицях і графіках, дають змогу зробити певні загальні висновки. Перш за все слід відзначити кількісну паритетність у виявленні інтересу до історії західної та української філософської думки. Цієї паритетності досягнуто за останні п'ять років: цікавість до західної філософії залишається приблизно тією ж самою, натомість цікавість до української філософії поступово зростає. Така ситуація на тлі очевидного зменшення досліджень з російської філософії та відсутності сталого процесу вивчення скарбів східної філософії заперечує поширене уявлення, ніби російська філософська традиція становить таку ж значущість, як і західна та українська філософська традиції. Згадувана поліваріативність самоототожнень 90-х років поступово відходить, залишаючи два головних напрями: західний та український. Тут слід зауважити, що зазначена тенденція стосується даних за десятиріччя. Десять років є надто коротким періодом для остаточних визначень культурного процесу, тому наведений

висновок (як, зрештою, і наступні) слід брати до уваги *cum grano salis*.

Філософія Заходу. Знайдені дані дають можливість говорити про певні зрушення в дослідженні західної філософської традиції. Насамперед слід вказати на зосередженості провадження досліджень на філософських проектах ХІХ–ХХ століть. Більше половини (79) досліджень стосуються саме цього періоду. З цього числа 34 дослідження стосувалися німецької та австрійської філософської традиції, 20 – англо-американської і 25 – французької (з них 13 дисертацій стосуються постмодерної філософії).

Натомість кількість досліджень з історії філософії Нового часу (5), західного Середньовіччя (6) та Античності (2) має непокоїти. Якщо цікавість до західної філософії ХІХ–ХХ століть цілком зрозуміла, оскільки в наш час саме вона визначає світовий філософський процес, то обмеженість у дослідницькій увазі до класичних філософських періодів свідчить про те, що в найближчому майбутньому українська освіта не матиме достатньої кількості фахівців для забезпечення якісної філософської освіти. Фактично досі відтворюється радянська ситуація, де класичні історико-філософські теми немарксистського спрямування перебували на маргінесі.

Філософія Сходу. Що стосується вивчення філософської спадщини Сходу, то є всі підстави говорити про відсутність такого процесу в Україні як такого. За десять років було зроблено лише близько десяти досліджень, що певним чином стосуються історії східної філософії. Однак розмаїття тем, відсутність зв'язку між темами окремих дисертацій говорить про відсутність процесу як такого. Спорадичний інтерес до філософії Сходу виникає в Києві, у якому зосереджено діяльність Товариства дослідників Сходу.

Російська філософія. Одним із результатів цього дослідження є з'ясування того факту, що інтерес до досліджень російської філософії зменшується. За зазначений період було проведено 39 досліджень, при цьому за останні чотири роки помітне зменшення кількості досліджень. Разом з тим, є всі підстави говорити і про наявність постійного процесу у вивченні російської філософії. Цей процес має певну специфіку, виражену в зосередженні дослідницьких інтересів на філософії другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Поза увагою

дослідників залишається філософія середини і другої половини ХХ століття, сучасна російська філософія. Домінантними темами залишаються російська релігійна філософія, погляди М. Бердяєва, С. Булгакова і П. Флоренського. Певною мірою присутнє історико-філософське осмислення літературного доробку М. Гоголя і Ф. Достоевського.

До специфіки українських студій російської філософії слід віднести цілий шар досліджень, що містять своєрідну полеміку щодо локалізації «києво-руської спадщини» та доробку київських філософів чи/і російських філософів українського походження в межах української чи російської філософії. Ця полеміка в останні п'ять років вочевидь змінила тональність: якщо в 90-ті роки ХХ ст. це був діалог, то на початку ХХІ ст. дослідники уникають розгляду аргументів протилежної сторони, ігнорують нову літературу з поглядами, що не вписуються в ідеологічні рамки досліджень. Фактично якість полеміки останнім часом значною мірою знизилася, виходячи за межі суто академічної сфери.

Загалом, вщухання інтересу до російської філософії можна пояснити і впливом сучасної політичної ситуації в Україні, і бідністю тематизованих аспектів російської філософської традиції. Навіть при поверховому порівнянні з вивченням російської філософії в Польщі чи Угорщині, де кількість досліджень цього кола питань збільшується, видно серйозну залежність українських академічних інтересів від політичної кон'юнктури. У цьому аспекті слід вказати на наявність радикальних регіональних відмінностей у вивченні російської філософії. Впадає в око відсутність досліджень (за винятком одного) з російської філософії на українському Заході, натомість очевидним є постійний інтерес до цієї теми на Півдні та Сході України.

Українська філософія. Як уже зазначалося, існує паритет у провадженні досліджень українського і західного філософського доробку. За останні десять років було виконано 99 досліджень із широкого кола питань української філософії, що, зважаючи на 108 досліджень тем західної філософії, є цілком порівнянним числом. Однак є й істотна відмінність. Дослідження західної філософії стосуються всіх трьох вимірів історії філософії, тобто історії філософської теорії (філософських проблем, понять, учень, дискусій тощо), філософської біографії

(доробку певного філософа чи мислителя, який вплинув на розвиток філософії) та філософської культури (загального культурного контексту, який визначав конкретний філософський процес). Дослідження української філософії перебувають здебільшого у площині аналізу філософської культури, коли предметом історико-філософських досліджень стають літературні чи публіцистичні твори, політичні й ідеологічні памфлети тощо. Так, ми маємо 20 історико-філософських досліджень літературних текстів Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Л. Українки та В. Винниченка із культурницько-філософськими узагальненнями. Особливий прошарок досліджень становлять дисертації, присвячені історико-філософському аналізу публіцистичних чи ідеологічних творів Д. Донцова, В. Липинського та інших із узагальненнями про національну свідомість та державотворення. За десять років було підготовлено 14 таких дисертацій.

До досліджень філософської культури слід віднести і вивчення киево-руського доробку як фундаменту української філософії. В семи дослідженнях на цю тему ми маємо полеміку (імпліцитну чи експліцитну) з колегами, що досліджують ту ж добу, але як російську філософію.

Серед полемічно спрямованих дисертаційних досліджень у жанрі філософської біографії слід назвати 9 праць, присвячених вивченню доробку філософів Київської духовної академії та філософів українського походження як української філософської традиції. Ці дослідження присвячено переважно філософським поглядам таких постатей, як П. Юркевич, О. Потебня, Б. Кістяківський та інших.

Ще одна постійно присутня філософсько-біографічна тема серед досліджень стосується філософського доробку Г. Сковороди. Десять дисертаційних досліджень сковородіани репрезентують постійну увагу до поглядів Сковороди, аналіз яких відбувається в підкреслено українському чи західноєвропейському контексті.

Студії української філософії в Україні мають значні регіональні відмінності. На Сході і Півдні концепція «української філософії» усе ще перебуває під сумнівом. За зазначений період було проведено 4 дослідження на Сході і 5 досліджень на Півдні. Натомість у Західній Україні було проведено 34 дисертаційних дослідження, більшість із яких стосується питань державотворення та націотворення. Київський / Центральньо-Північний регіон

забезпечив провадження 56 досліджень, які утримували певний баланс між власне історико-філософськими та націологічними студіями.

Узагальнення. З огляду на зазначені дані та узагальнення, слід зазначити таке:

Саме київські і пов'язані з ними академічні центри забезпечують своєрідний баланс історико-філософських інтересів і, водночас, зменшують напруженість між регіональними відмінностями у самоототожненні зі старою трійцею культурних альтернатив. Західноукраїнські дослідницькі центри віддають перевагу українським студіям, провадячи втричі менше досліджень із тем, дотичних до західної філософії, і утримуючи філософський доробок Сходу і Росії поза дослідницьким дискурсом. На Півдні і Сході України є баланс зацікавлень до західної та російської філософії зі спорадичним інтересом до східної та української традиції.

Така істотна регіональна відмінність змушує говорити про відсутність єдності філософського процесу в Україні. Хоча київські центри і забезпечують певний баланс дослідницьких зацікавлень, очевидною є слабкість наукової комунікації в країні, відсутність національних дослідницьких проєктів. Також очевидною є пов'язаність регіональних академічних спільнот із політичною кон'юктурою, що є свідченням про відтворення радянської залежності філософських студій від «ліній партії» у пострадянській Україні, але тепер за наявності відмінних регіональних політичних преференцій.